

Бадиий адабиётни минтақа кесимида ўрганишнинг баъзи назарий ва методологик масалалари (Н.К.Пиксанов концепцияси мисолида)

А.К.Эшқобилов
А.Эркаев
СамДЧТИ

Аннотация: Ушбу мақолада бадиий адабиётни минтақа кесимида ўрганишнинг баъзи назарий ва методологик масалалари тўғрисида батафсил маълумот келтирилган.

Калит сўзлар: бадиий адабиёт, минтақа, ўрганиш, концепция

Some theoretical and methodological issues of the study of fiction in the region (as an example of N.K.Pixanov's concept)

A.K.Eshkobilov
A.Erkaev
SamSIFL

Abstract: This article provides detailed information on some theoretical and methodological issues of the study of fiction in the region.

Keywords: fiction, region, study, concept

Замонавий жаҳон адабиётшунослигида у ёки бу халқ адабиётини унинг алоҳида олинган ҳудудлари, минтақа ёки вилоятлари кесимида ўрганиш тамойили кенг тус олмоқда. Бу тамойилнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти сўнгги ўн йилликларда жаҳонда содир бўлаётган сиёсий ва ижтимоий-маданий ўзгаришлар, демократик турмуш тарзининг муайян кўринишларини рўёбга чиқиши, айрим ҳудудлар ва халқларда бир мунча вақт олдин содир бўлган ва айни вақтда давом этаётган демократик портлашларнинг оқибатлари билан боғлиқ. Бунда дунёнинг айрим минтақаларида ўтган асрнинг 90-йилларидан сўнг собиқ Иттифоқнинг ёки Европада Югославия ҳамда Чехословакия каби мамлакатларнинг бир нечта катта-кичик ўлка ва мамлакатларга бўлиниб кетиши, бунинг таъсирида янгидан шаклланаётган ўлка ва минтақаларнинг миллий ўзлигини англаши йўлидаги ҳатти-харакати, маҳаллий аҳоли ёки бир миллат аҳолисининг сони бир неча мартага ўсиши ва бунинг оқибатида вилоятлар ва чекка ўлкалардаги адабий-бадиий ҳамда ижодий изланишларга, ҳатто улар

умуммиллий аҳамият касб этсада, етарли даражада эътибор бўлмаганлиги ва ниҳоят муаммони ўрганишнинг илмий-методологик асослари яратилганлиги каби омиллар муҳим роль ўйнайди. Сўнги омил Ўзбекистонда ҳам ўзига хос шаклда воқеланиб турибди. Бу эса ўз навбатида жойлардаги бадиий адабиёт турларининг ривожини, бадиий хусусиятлари, умуман йирик вакиллари қаторида таржима соҳаси билан шуғулланган ижодкорлар ижодини ҳам ўрганилишини тақозо қилади. Бу маънода асрлар мобайнида юртимизнинг маданий пойтахти сифатида эътироф этиладиган Самарқанд адабий муҳити ижодкорлари ва бу ерда ўн йилликлар мобайнида шаклланган таржимонлар мактабини жаҳон ва рус адабиёти тарихида мавжуд бўлган ўхшаш маънавий-бадиий ҳодисалар билан қиёсий планда ўрганиш ниҳоятда муҳим ва долзарб аҳамият касб этади. Зеро, жаҳон адабиётшунослигида миллий адабиёт тарихи, поэтикаси ва замонавий адабий жараён билан боғлиқ илмий масалаларнинг ҳал этилиши, шунингдек, бу борада амалга оширилган тадқиқотлар орасида таржимага оид асарларнинг ўзига хослигини ўрганиш борасидаги изланишлар салмоқли ўринни эгаллайди. Бироқ, бу масаланинг айнан минтақавий адабиёт кесимида, миллий адабиётнинг ажралмас қисми бўлган алоҳида олинган ҳудуддаги ижодкорлар ижоди, хусусан, уларнинг таржимачилик фаолияти мисолида деярлик ўрганилмаганлиги ҳамда масалага оид баъзи илмий-назарий изланишларнинг хулосалари умумлаштирилмаганлигини мазкур масаланинг долзарблигини яна бир қарра таъкидлайди. Шу сабабли ҳозирда замонавий ўзбек адабиётшунослигида Ўзбекистонда кенг эътироф этилган Самарқанд адабий муҳити ижодкорларининг оригинал асарлари қаторида таржимага оид матнларининг ўзига хослигини минтақавий адабиёт намунаси сифатида, жаҳон ва миллий адабиётшунослик аспектида қиёсий планда тадқиқ этиш, ҳар томонлама чуқур ўрганишни талаб қиладиган муҳим илмий масалалардан ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, масала тарихи минтақавий адабиётни умуммиллий адабиётнинг ажралмас қисми сифатида, таржима соҳасига алоҳида урғу берган ҳолда, ўрганилиши бу борада адабиётшуносларнинг халқаро тажрибасига мурожаат этишни, мавзуга нисбатан мавжуд илмий-методологик қарашларни баён этишни ва хулосаларни умумлаштирилишини тақозо қилади. Бу аввало кўп миллатли ва миллий адабиёти ўнлаб халқлар ва элатларга тақсимланиб кетадиган серминтақа рус адабиётшунослигига мурожаатдан бошласак, мақсадга мувофиқ бўлади. Қолаверса, рус адабиётшунослигида минтақа ва ўлкалар адабиёти (Кавказ орти, Урал, Сибир, Красноярск ўлкаси ва бошқалар) кесимида ўрганиш борасида бир қатор йирик ва жиддий тадқиқотлар амалга оширилган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида “вилоят маданий учоқлари” («областных культурных гнёзд»¹) назариясини яратган ва асослаган Н.К.Пиксановнинг концепцияси провинциялар-вилоятлар маданияти ва адабиётини ўрганиш бўйича мукамал кўринишга эга эди. Олим шундай ёзади: “Яна бир қатор янги тадқиқотларимни мен шундай формула билан номлайман: “вилоят маданий ўчоқлари”... Рус сиёсий тарихида шунчалик сезиларли тус олган ўша марказлаштирув, рус санъати ва рус адабиёти тарихига ҳам таъсир кўрсатди, устига устак, у рус тарихий тафаккурида ҳам кузатилади. Марказлаштириш тамойилларига тобелашар экан, бизнинг тарихий тафаккуримиз янги рус адабиёти ва маданияти дейилганда фақат пойтахт маданияти ва адабиётини назарада тутуди, вилоятникини ҳисобга олмасдан, шунчаки унутди”². Олимнинг ўз вақтида яратилган ва айтилган, аммо турли сабабларга кўра бир неча ўн йилликлар давомида унутилган фикрлари аср сўнггида, аниқроғи, 1980-1990 йилларда кенг қўлланила бошланди ва эндиликда рўёбга чиқди. Афсуски, бу йўсиндаги тадқиқотлар Ўзбекистонда кенг ва батафсил тарзда амалга оширилмаган. Ҳолбуки, вилоят адабиёти ва уларнинг вакиллари тўғрисида маълум бир ишлар амалга оширилган.³

Вилоят адабиётини алоҳида олинган, локал-минтақавий феномен сифатида махсус тарзда барча аспектларини қамраган ҳолда ўрганиш миллий адабиёт ва маданиятни глобаллашувига ҳамда маълум бир миллий ўзига хосликларини йўқотилишига қарши туриш имконини беради ва мамлакатдаги яхлит умуммиллий адабий жараён тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

Ҳар қандай маданий ҳодиса унинг воқеланган жойи - топос билан алоқадор ҳисобланади. Шу сабабали, фалсафа, антропология, этнография, эстетика, маданият тва санъат назарияси, шунингдек, адабиётшуносликда макон модуси асос сифатида олинади ва қаралади. Буюк рус олими М.М.Бахтиннинг машҳур хронотоп тўғрисидаги назариясида вақтинчалик шаклланиш жанрнинг конститутив-пайдо бўлиш моменти-пайти ҳисобланади ва ўз навбатида, вақтинча шаклланиш макон координатлари билан мустаҳкам алоқадор бўлади. “Хронотоп,- ёзади М.М.Бахтин,- формал-мазмун категорияси сифатида адабиётда инсон образини ҳам (сезиларли даражада) белгилайди; бу образ ҳар

¹ “областные культурные гнёзда” тушунчасини ўзбек тилига “вилоят маданий учоғи” тарзида таржима қилишга қарор қилдик. Чунки рус тилидаги *гнезда-уя, ин, уй* жонворларга тегишли реалий ҳисобланади ва бу иборада кўчма маънода қўлланган. Биз уни *учоқ* тарзида берилиши ўша реалийнинг ушбу контекстдаги маъносини айнан ифодалайди, деб ҳисоблаймиз. Барча таржималар ўзимизга тегишли – Муаллифлар.

² Инюшкин Н. М. Провинциальная культура: природа, типология, феномены: дисс. ... д. филос. н. Саранск, 2005.- 325 с.-Ўзбек тилида нашр этилмаган асарлардан олинган иқтибослар ўзимиз томонимиздан таржима қилинган – А.Э.

³ Абдурахмонов А. Самарқанд адиблари.-Самарқанд, 1978.; Юртни севмоқ иймондандир. Самарқанд баёзи.1, 2 китоб.-Т.: Тафаккур бўстони, 2011.; Саодати дўсти.Баёзи шеърҳо.-Т.: Янги китоб,2018.; Йўлдошев Б. Қашқадарё адиблари. Адабий портретларга чизгилар.- Т. Олтин нашр, 2020.; Самарқанд мушоираси: Мангу бўстони Ватан.- Т.: Шаффоф, 2021. ва б.

доим эътиборга молик даражада хронотопикдир”⁴. Олимнинг таъкидлашича, у атамани табиий фанлар соҳасидан ўзлаштирган (аниқроғи, математика фанидан, Эйнштейннинг нисбийлик назариясидан олган) ва адабиёт соҳасига “метафора каби” кўчириб ўтказган⁵. Адабиётдаги замон ва маконнинг ўзаро алоқаси борасида гапирар экан, олим бадий реалликни руёбга чиқарадиган бадий замон ва бадий маконни назарда тутди. Матннинг моҳиятли тавсифларини маданият феноменига кўчирилиши реал маконни, ўзаро алоқаси реал замон планига кўра белгиланган белгили унсурларнинг майдони (ёки соҳаси) сифатида қараш имконини беради. Шу сабабли биз бугун хронотоп атамасини, тадқиқот предмети реал замон ва маконда бўладиган фалсафа ва социология соҳаларида қўлланилишига гувоҳ бўламиз. Бу тушунчани провинциал ёки бизнинг талқинимизда минтақавий-вилоят маданиятига нисбатан қўллар экан рус олимаси Е.Я.Бурлина хронотоп “чалкаштириб юборилганлигига”, замон ва макон ўртасидаги алоқа бузилиб, нотабиий тус олганлигига эътибор қаратади.⁶

Маданиятнинг маконга оид модуси М.М.Бахтин, Н.А.Бердяев, Г.Д.Гачев, А.Я.Гуревич, Ю.М.Лотман, Н.С.Трубецкой, О.Шпенглер каби олимларнинг илмий асарларида ўз ифодасини топади.⁷ Маданиятнинг макон коди структуравий семиотикага оид тадқиқотларда ҳам ўрганилган ва ўрганилмоқда. Маданиятнинг исталган феноменида ўзининг келиб чиқиш макони тўғрисида маълумот мавжуд бўлади ва бу маълумот-билимни бевосита ёки билвосита у ёки би рамзий-символик воситалар ёрдамида ифодалайди. Маданият локал тарзда воқеланади: у локусда-маконда шаклланади ва вақт режаси мобайнида барқарорлашади, ўзлигини намоён қилади. Хатто локус ўта мавҳум тушунилсада, макон категориясига айланиб, у борлиқ маданиятини шакллантириш кучини йўқотмайди.

Шу ўринда яна бир қарра таъкидлашимиз жойиз: жаҳон адабиётшунослигида, умуман маданиятшунослигида минтақа адабиёти, регионализм, адабий регионалистика, геопоэтика, бадий ўлкашунослик каби ва бошқа қатор атамалар, мақоламиз мавзуси тегишли бўлиб, афсуски, ўзбек адабиётшунослигида ҳам, маданиятшунослигида ҳам деярлик истъомолга киритилмаган.

Адабиёт тарихида адабий матннинг яратилган ёки эълон қилинган жойик атта ёки кичик аҳамият касб этиши мумкин, аммо, хатто формал кўрсаткич даражасигача соддалашиб, ҳеч қачон факультатив белгилар қаторига

⁴ Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Художественная литература, 1975. С. 235.

⁵ Ўша ерда.

⁶ Бурлина Е. Я. Мифы о провинциальной культуре // Российская провинция. 1994. № 1. С. 48-51

⁷ Дергачева-Скоп Е. И., Алексеев В. Н. Концепт «культурное гнездо» и региональные аспекты изучения духовной культуры Сибири [Электронный ресурс]. URL: <http://zaimka.ru/dergacheva-concept/> (дата обращения: 22.10.2022).

қўшилмайди, балки муаллиф исми қаторида матн тўғрисидаги базавий белги бўлиб қолаверади. Муаллифи номаълум адабиёт, масалан, фольклор ва Ўрта асрларга оид адабий матнлар, муаллифи аниқ бўлган асарларга нисбатан жой, ўзи пайдо бўлган географик манзил билан кўпроқ боғлиқ бўлади.⁸ Н.К.Пиксанов бежизга ўзининг “Рус адабиётининг икки асри” қўлланмасида, вилоятлар адабий муҳити, марказларини ўрганиш заурурлигини таъкидлаб (олим уларни “грёзда”- “уя, учоқ” атамалари билан атайди), қадимги рус маданияти ва адабиётини вилоятлараро дифференциациялаб ўрганиш принципига амал қилган В.А.Келтуалнинг “Рус адабиёти тарихи курси” асарига мурожаат қилади.⁹ Айнан рус адабиётидаги солнома жанри маданиятдаги (адабиётдаги) замон ва макон ўртасида мавжуд бўладиган мустақкам алоқани яққол намоён қилади. Чунки Қадимги Русда солнома ёзувлари муайян аниқ бир жойдаги тарихий борлиқни ифодалаган. Солнома ёзуви яратилган жойи кўрсатилмаса ўз мазмунини йўқотади. Солнома аниқ бир ҳудуд, шаҳар, князлик, ибодатхонанинг замонасидаги мавжудлигини тасдиқлаб, тарихий воқелиқни яратади. Ва бу тарихий воқелиқ ёрқин макон шаклига эга бўлган.

Жаҳон адабиётшунослигида гуманитар фанларнинг провинциал ёки бошқача сўз билан айтганда минтақавий, вилоят, локал маданият ва адабиётга қизиқишнинг кескин ошиб кетиши сўнгги ўттиз йилликда яққол намоён бўлмоқда. Бу ҳолат марказдан у ёки бу даражада узоқда жойлашган маданий маконларни ва у ердаги бадиий шаклларни, албатта адабий жанрларни қамраган ҳолда, ўрганишнинг методологик принциплари ва концепциялари масаласи кўндаланг туриб қолди. Локал адабиётни ўрганиш учун назарий асосни излаш охир-оқибатда фанни ўз вақтида адабиёт тарихчиси Н.К.Пиксанов таклиф этган маданият учоғи тушунчасига мурожаат қилишга ундади. Олимнинг ғояси кейинчалик, 20-30-йилларда рус ўлкашунос ва маданиятшунослари Н.П.Анциферов, С.В.Бахрушин, В.В.Богданов, М.М.Богословский, И.М.Гревслар томонидан қўллаб-қувватланади ва ривожлантирилади. Масалан, 2002 йилда “маданий учоқ” атамасини қўлланилишига бағишлаб эълон қилинган мақолада муаллифлари Сибирдаги минтақавий маънавий маданият таҳлили давомида “провинцияда локаллашган маданий жараённинг ўзига хослиги тўғрисида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини берадиган, маданиятни бундай усулда тасвирлашнинг ҳайратомуз имкониятларини”¹⁰ яратувчи ғояга эътибор

⁸ Прокофьева И. О. Основные подходы и методы исследования региональной литературы, 2015. Эл. манба: www.gramota.net (gramota.net)-6 с.

⁹ Пиксанов Н. К. Два века русской литературы. М. – Пг.: Государственное издательство, 1923. -8 с. Эл.манба: search.rsl.ru/ru/record/01008829392-184 с.

¹⁰ Дергачева-Скоп Е. И., Алексеев В. Н. Концепт «культурное гнездо» и региональные аспекты изучения духовной культуры Сибири [Электронный ресурс]. URL: <http://zaimka.ru/dergacheva-concept/> (дата обращения: 22.10.2022).

қаратишади. Бошқача сўзлар билан айтганимизда, Н.К.Пиксанов концепти вилоятларда, чеккада шаклланган адабиёт ва маданиятни синтетик ўрганиш ва ёритишнинг энг қулай усули сифатида эътироф этилади.

“Маданий учоқ”қа пермлик минтақавий маданият тадқиқотчиси Н.М.Инюшкин ҳам мурожаат қилади. Ўзининг диссертацион тадқиқотида¹¹ олим ҳар қандай алоҳида олинган провинциал маданиятга хос эътиборли белги сифатида *ўртамиёналик* хоссасини кўрсатади. Бу хосса, олимнинг фикрига кўра, ҳар жойда ва умумий тарзда фаоллашмайди, балки ўзига хос феномен бўла олган “маданий учоқда”, маконда фаоллашади. Бу учоқ эса, олим тўғридан-тўғри Н.К.Пиксановдан иқтибос келтиради - “маданий ҳодисалар ва намоёндаларнинг механик жамланиши бўлмасдан, балки уларнинг ўзаро ўзвий мустаҳкам бирлашиши, маълум даражада органик бирикишидан иборат”¹² Айнан “маданият учоқларида”, провинциал тарихнинг кучланиш майдони сифатида, локал маданият ўзининг ифода, қайта яралиш, анланиш ва меросхўрлик шакллари топади.

“Маданий учоқ”-“культурное гнездо” концепти воситасида минтақавий маданият ва адабиётни ўрганиш жараёнида нафақат назария ва атаманинг ўзи фаоллашади, балки унинг талқини ва шарҳи чуқурлашиб, кенгаяди. Таъкидлаш жойизки, замонавий адабиётшунослар, тарихчилар, файласуфлар ва бошқаларнинг ўтган асрнинг 20-йилларида пайдо бўлган концептга такроран мурожаат этишлари, яна эҳтиёжга айланган атамани бутунлай янги назарий дискурсга жойлаш, шубҳасиз концептни, замонавий илмий-концептуал рельеф-ўзгаришлар шарт-шароитида янги пайдо бўлган методологик йўналишлар ва модификациялар нуқтаи назаридан талқин этиш тақозо этилади.¹³

Хуллас, мақоламизда рус адабиётшунос олими Н.К.Пиксанов концепциясига таянган ҳолда айтилганларни шундай хулосалашимиз мумкин: келтирилган далил ва исботлардан маълум бўляптики, у ёки бу ўлканинг, вилоятнинг маънавий ҳаётини, ижодкорларини жамлаган, жойлардаги ва умуммиллий адабий жараённинг асосий хоссаларини ўзида мўъжассамлайдиган минтақа адабиётини, адабий учоқни, адабий муҳитни ўрганиш ниҳоятда муҳим ва зарур. Минтақа адабиётини ёритиш, таҳлил қилиш, тизимга солиш, унинг ўзига хосликларини аниқлаш инсоннинг ўз миллий қадриятларини, қайси юрт, миллат, маданият ва ҳудуд вакили эканлигини, мамлакатнинг маънавий ҳаётига

¹¹ Инюшкин Н. М. Провинциальная культура: природа, типология, феномены: дисс. д. филос. н.- Саранск, 2005. -325 с.

¹² Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда: историко-краеведческий семинар. Введение в изучение, темы для культурно-исторических краеведческих работ, систематическая библиография, руководящие вопросники. М. – Л., 1928. Эл.манба: search.rsl.ru/ru/record/01008829392-60 с.

¹³ Дергачева-Скоп Е. И., Алексеев В. Н. Концепт «культурное гнездо» и региональные аспекты изучения духовной культуры Сибири [Электронный ресурс]. URL: <http://zaimka.ru/dergacheva-concept/> (дата обращения: 22.10.2022).

дахлдорлик хиссини англашида, унга хос миллият-менталитет билан яшашида биринчи даражали аҳмият касб этади. Биз бу вазифани самарқандлик ижодкорлар, таржимонлар ижоди мисолида ўрганишга ҳаракат қилиб кўрамыз. Зеро, юртимиз зиёлилари, илмий-адабий доираларда доимий ишлатиладиган ҳудуд ижодкорлари, адабий муҳит, жойлардаги таржимонлар каби бир қатор тушунча ва атамаларни илмий шарҳлаш ҳамда улардан амалда, назарий тадқиотларда асосли фойдаланиш даври аллақачонлар етиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Областные культурные гнезда” тушунчасини ўзбек тилига “вилоят маданий учоғи” тарзида таржима қилишга қарор қилдик. Чунки рус тилидаги гнезда-уя, ин, уй жонворларга тегишли реалий хисобланади ва бу иборада кўчма маънода қўлланган. Биз уни учоқ тарзида берилиши ўша реалийнинг ушбу контекстдаги маъносини айнан ифодалайди, деб хисоблаймиз. Барча таржималар ўзимизга тегишли - Муаллифлар.

2. Инюшкин Н. М. Провинциальная культура: природа, типология, феномены: дисс. ... д. филос. н. Саранск, 2005.- 325 с.-Ўзбек тилида нашр этилмаган асарлардан олинган иқтибослар ўзимиз томонимиздан таржима қилинган –А.Э.

3. Абдурахмонов А. Самарқанд адиблари.-Самарқанд, 1978.; Юртни севмоқ иймондандир. Самарқанд баёзи.1, 2 китоб.-Т.: Тафаккур бўстони, 2011.; Саодати дўсти.Баёзи шеърҳо.-Т.: Янги китоб,2018.; Йўлдошев Б. Қашқадарё адиблари. Адабий портретларга чизгилар.- Т. Олтин нашр, 2020.; Самарқанд мушоираси: Мангу бўстони Ватан.-Т.: Шаффоф, 2021. ва б.

4. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М.

5. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Художественная литература, 1975. С. 235.

6. Ўша ерда.

7. Бурлина Е. Я. Мифы о провинциальной культуре // Российская провинция. 1994. № 1. С. 48-51

8. Дергачева-Скоп Е. И., Алексеев В. Н. Концепт «культурное гнездо» и региональные аспекты изучения духовной культуры Сибири [Электронный ресурс]. URL: <http://zaimka.ru/dergacheva-concept/> (дата обращения: 22.10.2022).

9. Прокофьева И. О. Основные подходы и методы исследования региональной литературы, 2015. Эл. манба: www.gramota.net (gramota.net)-6 с.

10. Пиксанов Н. К. Два века русской литературы. М. – Пг.: Государственное издательство, 1923. -8 с. Эл.манба: search.rsl.ru/ru/record/01008829392-184 с.